

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.2.182>

İRAQDA SU PROBLEMİNİN BAĞDAD-ANKARA MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Məhəmmədali SEYİDOV

AMEA, akademik Z.M.Bünyadov

adına Şərqsünəslıq İnstitutu,

Böyük laborant

E-mail: seyid.mehemmedali023@gmail.com

Daxilolma tarixi: 30.06.2025

Düzəliş tarixi: 19.11.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 25.11.2025

XÜLASƏ

Dünyada dövlətlərarası gərginliyə və uzunmüddətli münaqişələrə səbəb olan faktlardan biri də su problemidir. Xüsusilə, su anbarlarının və bəndlərin davamlı olaraq tikintisi və ya su mənbəyinin yerləşdiyi ölkələr tərəfindən tullantıların su axınına axıdılması aşağı axınındakı ölkələrdə su qıtlığına və ekoloji problemlərə səbəb olur.

Ümumilikdə ərəb ölkələri davamlı isti mövsümlərin şahididir, məhz buna görə su qıtlığı Dəclə, Fərat və Nil çaylarının keçdiyi İraq, Suriya və Misir kimi ölkələrdə milli təhlükəsizlik məsələsi hesab edilir. Dəclə və Fəratda suyun azalması həm də ərəb dünyasında qida təhlükəsizliyi müstəvisində müzakirəyə çıxarılır. Bu çayların suyun azalması nəticəsində İraqda əkinçilik, heyvandarlıq, sənaye, ekologiya və hətta turizm sahəsi geriləməyə başlayıb. Konkret olaraq qeyd olunan çayların su mənbələri və mənbəyi Türkiyənin şərqində yerləşən dağlarda toplanır. Türkiyənin Dəclə və Fərat çayı hövzələrində 1,8 milyon hektar ərazini əkin sahəsinə gətirmək üçün 22 bənd və 19 su elektrik stansiyasının tikintisini əhatə edən nəhəng GAP layihəsini həyata keçirməsi səbəbindən Ankara ilə Bağdad arasında su ehtiyatları ilə bağlı gərginlik artmışdır. İki ölkə su problemi ilə bağlı çoxsaylı danışıqlar aparsa da, Türkiyə Cənub-Şərqi Anadoludakı ən böyük layihəsindən əl çəkməmişdir. İraq tərəfi layihənin gələcəkdə su ehtiyatlarını əhəmiyyətli dərəcədə azalda biləcəyindən və əkin sahələrinin suvarılmasında ciddi problemlərə səbəb ola biləcəyindən narahatlığını ifadə etmişdir.

Açar sözlər: *Türkiyə, İraq, su problemi, su ehtiyatları, bəndlər, elektrik stansiyası, İlisu su bəndi, Sərsar gölü, Dəclə, Fərat*

ВЛИЯНИЕ ВОДНОГО КРИЗИСА В ИРАКЕ НА БАГДАДСКО-АНКАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Мухаммедали СЕИДОВ

Институт востоковедения имени

акад. З.М. Буниятова НАНА

Старший лаборант

E-mail: seyid.mehemmedali023@gmail.com

Дата поступления: 30.06.2025

Дата исправления: 19.11.2025

Дата утверждения к публикации: 25.11.2025

АННОТАЦИЯ

Одним из факторов, вызывающих межгосударственную напряжённость и продолжительные конфликты в мире, является проблема воды. В частности, постоянное строительство водохранилищ и дамб, а также сброс сточных вод в русла рек странами, расположенными у истоков, приводит к нехватке воды и экологическим проблемам в странах, находящихся ниже по течению.

В целом, арабские страны переживают продолжительные жаркие сезоны и именно поэтому нехватка воды рассматривается как вопрос национальной безопасности в таких странах как Ирак, Сирия и Египет, по территории которых протекают реки Тигр, Евфрат и Нил. Снижение уровня воды в Тигре и Евфрате также вывело на повестку дня вопрос продовольственной безопасности в арабском мире. В результате снижения вод в этих реках в Ираке начали ухудшаться такие сферы, как сельское хозяйство, животноводство, промышленность, экология и даже туризм.

Как известно, источники и истоки этих рек находятся в горах восточной части Турции. Вследствие реализации масштабного проекта «GAP» — включающего строительство 22 дамб и 19 гидроэлектростанций с целью орошения 1,8 миллиона гектаров земли в бассейнах Тигра и Евфрата — напряжённость между Анкарой и Багдадом по вопросу водных ресурсов возросла. Несмотря на многочисленные переговоры по проблеме воды, Турция не отказалась от своего крупнейшего проекта в юго-восточной Анатолии. Иракская сторона выразила обеспокоенность тем, что проект в будущем может значительно сократить водные ресурсы и привести к серьёзным проблемам в орошении сельскохозяйственных угодий и прочих зависящих вопросов.

Ключевые слова: *Турция, Ирак, проблема воды, водные ресурсы, плотины, электростанция, плотина Илиси, озеро Сарсар, Тигр, Евфрат*

THE IMPACT OF THE WATER PROBLEM IN IRAQ ON BAGHDAD–ANKARA RELATIONS

Mahammadali SEYIDOV

Institute of Oriental Studies

named after Z.M. Bunyadov, ANAS

Senior Laboratory Assistant

E-mail: seyid.mehemmedali023@gmail.com

Date of submission: 30.06.2025

Date of revision: 19.11.2025

Date of acceptance for publication: 25.11.2025

ABSTRACT

One of the primary causes of interstate tensions and long-term conflicts worldwide is the issue of water. In particular, the continuous construction of reservoirs and dams, as well as the discharge of waste into watercourses by countries where the water sources are located, leads to water scarcity and environmental problems in downstream nations.

Arab countries generally experience prolonged hot seasons, and for this reason, water scarcity is considered a matter of national security in states such as Iraq, Syria, and Egypt, through which the Tigris, Euphrates, and Nile rivers flow. The declining water levels of the Tigris and Euphrates have also brought food security to the forefront in the Arab world. Reduced water flow in these rivers has adversely affected sectors such as agriculture, livestock, industry, the environment, and even tourism in Iraq.

Specifically, the sources of the Tigris and Euphrates are located in the mountains of eastern Turkey. The implementation of the large-scale Southeastern Anatolia Project (GAP)—which includes the construction of 22 dams and 19 hydroelectric power stations to irrigate 1.8 million hectares of land in the Tigris and Euphrates basins—has intensified tensions over water resources between Ankara and Baghdad. Although the two countries have conducted numerous negotiations on the water issue, Turkey has not suspended its major project in Southeastern Anatolia. The Iraqi side has expressed concerns that the project may significantly reduce water resources in the future and lead to serious problems in farmland irrigation.

Keywords: *Turkey, Iraq, water problem, water resources, dams, power plant, Ilisu Dam, Lake Sarsar, Tigris, Euphrates.*

Giriş

Dünyada dövlətlərarası gərginliklərə və uzunmüddətli münaqişələrə gətirib çıxaran səbəblərdən biri də su problemidir. Belə ki, su mənbəyinin yerləşdiyi ölkələrdə davamlı su anbarları və bəndlərin tikilməsi və ya su axınına tullantıların axıdılması mənsəbin olduğu ölkələrdə su qıtlığına və ekoloji problemlərə yol açır. Sonuncuya misal olaraq, Ermənistan Respublikasının Araz çayına sənaye tullantılarını axıtmasını qeyd etmək olar (mehrnews.com/news/3618976).

Bu gün su qıtlığından əziyyət çəkən isti iqlimlərdə, eləcə də Yaxın Şərqlə Şimali Afrikada su problemi dövlətlərarası münasibətlərə mənfi təsir göstərən əsas amillərdəndir. Məsələn, Efiopiya Nil çayı üzərində böyük su bəndlərinin tikilməsi Misirdə ciddi su qıtlığının olacağından xəbər verir (<https://apnews.com/article/ethiopia-nile-dam-complete-b567f19bcfeaca6315acf29d56944b9e>).

İşğal edilmiş Colan yüksəklikləri* və ətrafında su ehtiyatlarının inhisarda saxlanması həm də su uğrunda mübarizə kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda İrənin Karun və Kərxə çayları üzərində su bəndlərinin tikilməsi İraqda su qıtlığına yol açan amillərdəndir (rawabetcenter.com/archives/151194).

Eləcə də Kəşmirdən başlayan su qaynaqlarının Hindistan tərəfindən inhisarda saxlanması qonşu Pakistanla qarşıdurmanın əsas səbəblərindən biridir (<https://www.reuters.com/article/business/pakistan-accuses-india-of-using-water-as-a-weapon-in-kashmir-dispute-idUSL4N25F2I8/>).

Regionda bu qəbildən olan problemlərdən biri də Türkiyənin Suriya ilə, həmçinin Türkiyənin İraqa su ehtiyatlarının bölüşdürməsi ilə bağlı yaranmış problemdir (www.bbc.com/arabic/middleeast-64236190). Artıq uzun müddətdir ki, bu problem iki ölkənin münasibətlərinə öz mənfi təsirini göstərir.

Dəclə və Fərat çaylarının xüsusiyyətləri və hüquqi sənədlər

Dəclə və Fərat çayları Yaxın Şərqlə ən mühüm və böyük çayları hesab olunur. Bu çayların əsas qaynağı və mənbəyi Türkiyə ərazisində yerləşir. Belə ki, adıkeçən çayların su mənbələri Türkiyənin şərqiində yerləşən dağlarda toplanır. Məhz buradan hər iki çay ilk növbədə Suriya ərazisindən keçərək İraqın şimalına, daha sonra İraqın daxili ərazilərinə doğru axır, ölkənin cənub şərqiində birləşərək “Şəttül-Ərəb” (Ərəb sahil) adlanan böyük bir su axını əmələ gətirir, sonra Fars körfəzinə tökülür. Dəclə çayının uzunluğu 1800 km-dir. Çayın 1418 km-lik hissəsi İraq ərazisindən, təxminən 400 km-i Türkiyə ərazisindən, cəmi 44 km-i isə Suriyadan keçir. Ən böyük qolları Böyük və Kiçik Zəb, Diyalə, Kərhə və əl-Üzəym çaylarıdır. Onun su sərfi 1825 m³/san, hövzəsinin sahəsi isə 473103 km²-dir. (Al-Ansari, Nasrat Adamo, 2025, s.45)

Qərbi-Asiyada ən böyük çay olan Fərat da başlanğıcını Türkiyə ərazisində, Murad və Qarasu çaylarından götürür. Onun uzunluğu 2800 km, su sərfi 818 ± 0,001 m³/s, hövzəsinin sahəsi isə 673.000 km²-dir. Bu çayın suyunun bölgüsü ilə bağlı üç ölkə arasında tam razılaşdırılmış hüquqi sənəd mövcud deyildir. Mövcud olan razılaşma 1987-ci ildə Suriya-Türkiyə arasındakı razılaşmadır. Bu razılaşmaya görə Suriya bir saniyədə Fərat çayından 500 kub metrədən az olmamaq şərti ilə su əldə etməlidir. Digər tərəfdən 1989-cu ildə Dəməşqlə Bağdad arasında əldə edilən razılaşmaya görə, Türkiyədən Suriyaya daxil olan suyun 58%-ni İraq ərazisinə, 42% isə məsrəfə gedəcəkdir. Türkiyə, İraq və Suriya daha sonra 2009-cu il sentyabrında Dəclə və Fərat hövzəsi daxilində koordinasiyanı gücləndirmək, su axınına nəzarət etmək istiqamətində müştərək stansiyaları inkişaf etdirmək üçün anlaşma memorandumu imzalayıblar. 2014-cü ilin dekabrında isə İraq və Türkiyə arasında su məsələləri ilə bağlı anlaşma memorandumu imzalanıb. Memorandum 12 maddədən ibarətdir. Burada Dəclə və Fərat çaylarının su ehtiyatlarının idarə olunmasında əməkdaşlığın vacibliyi vurğulanmış, həmçinin çay sularında hər bir ölkənin payının müəyyən edilməsi də yer almışdır. (Sərhan Əhməd, 2021, s.3).

* Colan yüksəklikləri – İsrail tərəfindən 1967-ci ildə işğal edilmiş, Livan, İordaniya, Suriyanın sərhəd ərazilərində zəngin su qaynaqlarına malik təpələrdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İraq su ehtiyatlarının 25% daxili qaynaqlardan, 75% isə Türkiyə və İrandan daxil olan çaylardan əldə edir (Faruq Subhi, 2015, s.225). Bu ölkə son 10 ildə su qıtlığına ciddi şəkildə məruz qalmışdır.

Türkiyə və İraq dövlətləri arasında su probleminin tarixi

Ankara və Bağdad arasında illərlə mövcud olmuş su probleminin kökü çox da qədim zamanlara gedib çıxmır. Belə ki, 1918-ci ilin 11 noyabrında Birinci Dünya Müharibəsinin başa çatması ilə bir çox bölgələrdə hakimiyyət bölünmələri baş vermişdir. Yaxın Şərqdə də eyni vəziyyət yaranmışdır. Osmanlı İmperiyasının dağılması ilə bölgədə bir çox yeni dövlətlər meydana gəldi ki, bu da öz növbəsində mövcud təbii qaynaqların hakimiyyətlər arasında bölünməsinə bir çox ixtilaf və münaqişələrə səbəb olmuşdur. Şübhəsiz bu təbii qaynaqlardan biri də həyati önəm daşıyanı su idi. Bu zaman vahid hakimiyyətin bölünməsi ilə təbii sərvətlərin hər bir yeni dövlət arasında ədalətli şəkildə paylanmasına ehtiyac duyulurdu. Xüsusi ilə Yaxın Şərqdə ən vacib su qaynağı hesab edilən Dəclə və Fərat çaylarının bölgədəki üç dövlət (Türkiyə, İraq, Suriya) arasında bərabər şəkildə istifadə edilməsi olduqca problemlə məşğul olmuşdur. Buna baxmayaraq mövzu ilə əlaqədar dövlətlər bu məsələnin həll olunması yolunda bir çox səylər göstərmiş, bir çox müştərək layihələrin həyata keçirilməsinə cəhd etmişdilər. Bunlardan ən mühümü 1946-cı ildə həyata keçirilmişdir. Türkiyə, Suriya və İraq arasında “Dostluq və Yaxşı Qonşuluq” adı altında razılaşma əldə olunmuşdur. Bu razılaşmaya görə hər üç ölkənin mövcud su qaynaqlarından ədalətli və bərabər şəkildə bəhrələnməsi üçün tənzimləmələr həyata keçirməli idi. Sonrakı mərhələdə Türkiyə Dəclə və Fərat çaylarının beynəlxalq çaylar olaraq qələmə verilməsini qəbul etməmişdir. 1962-ci ildə hövzə ölkələri arasında suların bölünməsinə dair ilk danışıqlar baş tutmuşdur. Bundan öncə qəbul edilmiş “Helsinki Razılaşması Prinsipləri”nə əsasən Fərat beynəlxalq çay hesab edilirdi. Lakin Türkiyə bu çayı yalnız “sərhədləri keçən” transsərhəd bir çay olaraq qələmə verirdi. Buna görə də Dəclə və Fərat çay sularının bölüşdürülməsi istiqamətində qanuni və ədalətli bir həll yolu tapmaq üçün əvvəlki bütün danışıqlar və əldə edilmiş müqavilə və razılaşmalar uğursuzluqla nəticələnmişdir (Faruq Subhi, 2015, s.225).

Çayların statusu ilə bağlı qeyd edilən fərqli yanaşma danışıqları zəruri edirdi. İki ölkə arasında növbəti anlaşma 1972-ci ildə baş tutmuşdur. Belə ki, İraq və Türkiyə iqtisadi və texniki əməkdaşlıq protokolu imzaladılar. Bu protokolda Türkiyə İraqın su ehtiyacını təmin etmək üçün Keban anbarının doldurulması proqramı barədə İraq tərəfini məlumatlandırmalı idi. Habelə hər iki tərəf Suriyanın maraqlarını da nəzərə almaqla danışıqlara başlamalı idilər. 1980-cı ildə iki ölkə arasında iqtisadi və texniki əməkdaşlığa dair daha bir protokol imzalandı və hər iki ölkənin ehtiyac duyduğu suyun müvafiq miqdarını müəyyən etmək üçün texniki komitənin yaradılması nəzərdə tutuldu. Belə ki, komitə iki il ərzində hesabatlarını təqdim etməli idi. 2018-ci ildə Türkiyədə İlisu bəndinin tikintisindən sonra eyni ssenari təkrarlanmışdır. Türkiyədə Dəclə və Fərat çayları hövzəsində 1,8 milyon hektar ərazinin əkinə cəlb edilməsi üçün 22 bənd və 19 su elektrik stansiyasının tikintisini əhatə edən nəhəng “GAP” layihəsi Ankara tərəfindən həyata keçirilməsi səbəbindən tərəflər arasında su ehtiyatları ilə bağlı gərginlik artmışdır. İki ölkə su ehtiyatları ilə bağlı bir çox danışıqlar həyata keçirsə də, Türkiyə Cənub-Şərq Anadoludakı ən nəhəng layihəsindən imtina etməmişdir (<https://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/343-turkey%E2%80%99s-water-policies-worry-downstream-neighbors>).

İraqın Su Ehtiyatları Nazirliyi 2021-ci ilin oktyabrında Dəclə suyunun paylanmasına dair protokolun imzalandığını elan edənə qədər iki ölkə arasında danışıqlar zəif də olsa davam etmişdir. Bu açıqlamadan səkkiz ay sonra İraq Parlamentinin sədr müavini Hakim əl-Zamil çıxış edərək, İraqın su payını azaltdıqları üçün Türkiyə və İranla ticarət mübadiləsinə qadağa qoyulmasını tələb etmişdir (<https://english.news.cn/20220610/15462398727a439b838860fb68172d0f/c.html?utm>). 2022-ci ildə Bağdad və Ankara danışıqlarının bir neçə raundunu keçirsələr də bu heç bir nəticə verməmişdir. Buna görə İraq Türkiyəni Dəclə və Fərat çaylarından suyun axıdılma sürətini azaltmaqda ittiham etmişdir. 2023-cü ildə İraq nümayəndə heyətləri Türkiyə tərəfi ilə su məsələsi ilə bağlı görüş keçirmişdir. Görüşə üç məsələ daxil edilmişdir: Birincisi, axında fasilələr və azalmalar

olmadan insafli, ədalətli və davamlı suyun təmin edilməsi ilə bağlı idi. İkincisi su qıtlığı məsələsində fayda və zərərin bölüşdürülməsi prinsipi haqqında sazişi ehtiva edirdi. Üçüncüsü isə məlumat mübadiləsi, qərarların qəbulunda iştirak və su ehtiyatları probleminin aradan qaldırılması üçün tədqiqat və təlimlər, habelə koordinasiya yolu ilə Dəclə və Fərat hövzələrinin birgə idarə olunması ilə əlaqəli idi (<https://www.suen.gov.tr/en/news/cooperation-and-dialogue-between-turkiye-and-iraq-in-the-field-of-water-the-visit-of-the-technical-delegation-to-iraq>).

2023-cü ildə İraqın Baş naziri Məhəmməd Şiyə əs-Sudani Su üzrə Ali Komitənin dördüncü iclasına sədrlik etdiyi zaman bir çox mühüm mövzular müzakirə olunmuşdur. Xüsusilə Xarici İşlər Nazirliyinin Türkiyəyə Fərat çayının Türkiyə-Suriya sərhədi boyunca su axının artırılması ilə bağlı müraciətinə diqqət yetirilib. Bundan əlavə, Dəclə çayının su təminatının artırılması zərurəti ətrafında da müzakirələr aparılıb. 2023-cü il may ayında əs-Sudani Bağdadda keçirilən Üçüncü Beynəlxalq Su Konfransında vurğulamışdı ki, Dəclə və Fərat çaylarının su səviyyələrinin azalması təcili beynəlxalq müdaxilə tələb edir və su qıtlığını İraq üçün ciddi bir təhlükə kimi qiymətləndirmişdir. (<https://npasyria.com/en/107501/>).

Məsələyə İraq Respublikası tərəfindən baxış

Osmanlı dövlətinin parçalanmasından sonra ortaya çıxan su münaqişəsindən ən çox zərər görən dövlət məhz İraq hesab edilir. Bir çox ərəb rəsmiləri İraqda su qıtlığına yol açan amillərin başında Türkiyənin su siyasətinin durduğunu qeyd etsələr də, burada coğrafi və ekoloji amillər də qeyd edilməlidir. Məsələnin coğrafi tərəfi əsasən daha çox mütəxəssislər tərəfindən qabardılır. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, İraqın su qaynaqlarından yetərli faydalanmamasının səbəblərindən biri dünyada baş verən iqlim dəyişiklikləridir. Bu özünü təkcə İraqın su qaynaqlarında deyil həmçinin dünyanın bir çox bölgəsində, eləcə də Xəzər dənizində büruzə verir. Dəclə və Fərat çaylarında da bu proses son illərdə özünü kəskin şəkildə büruzə verir. Belə ki, İraq dövlətinin payına düşən hissədə çayların su səviyyəsi əhalinin su ehtiyaclarının qarşılamaı üçün yetərli hesab olunmur. Hətta vəziyyət o dərəcədə təhlükəli hal alıb ki, 2040-cı ilədək İraqda çay sularının tamamilə quruyacağı ehtimal olunur. Bundan savayı İraqın yerləşdiyi coğrafi mövqe də çay məcralarının qurumasında böyük təsirə malikdir. Ərazilərin getdikcə səhrələşməsi, yağış miqdarının azlığı və günəşli mövsümlərin çoxluq təşkil etməsi Dəclə və Fərat çay məcralarının İraq ərazilərində qurumasına səbəb olur. Başqa ifadə ilə desək dünya miqyasında qlobal istiləşmənin acı nəticələrindən biri də yağıntının azalmasıdır ki, bu da öz növbəsində su ehtiyatının 30 %-ni yağış suyundan təmin edən İraq üçün çətinliklər yaradır. Habelə İraqda hakimiyyətdə olmuş aidiyyəti qurumların bu məsələyə biganə yanaşması da təsirsiz deyildir. Belə ki, su qaynaqlarının istifadə edilməsində lazımi tənzimləmələrin aparılmaması, mövcud su depolarının pis vəziyyətdə olması və bərpa olunmaması, eləcə də ətraf mühitin çirklənməsinin çay bəndlərinə mənfi təsiri və bunun göz ardı edilməsi su probleminin daha təhlükəli həddə gəlib çatmasında böyük rol oynamışdır (<https://www.csis.org/analysis/local-global-tensions-course-through-iraqs-waterways>).

Buna baxmayaraq İraq dövləti su böhranının aradan qaldırılması yolunda bir çox mühüm addımlar atmışdır. Bunlardan biri dövlət layihəsidir ki, suyun ancaq ehtiyac duyulduğu anlarda istifadəsi və su məsrəfinin düzgün şəkildə yerinə yetirilməsini tənzimləmək məqsədi ilə qəbul olunmuşdur. Bu layihəyə görə əsas su qaynağı Dəclə və Fərat çaylarından qidalanan Sərsar gölünün * (Tarthar Lake) vəziyyəti diqqətdə saxlanılır. Həmçinin İraq hökuməti ölkə ərazisində Fərat və Dəclə çayları üzərində Mosul və Samirra kimi su bəndlərini tikərək istifadəyə vermişdir. Bu bəndlər ehtimal olunan daşqınlar zamanı sellərin fəsadlarının qarşısını almaqla yanaşı, qıtlıq dövründə suyun qənaətli şəkildə idarə edilməsi və tənzimlənməsinə də kömək edir.

İraqda illərdir davam edən su böhranının bir çox sahələrdə mənfi təsiri müşahidə olunmuşdur. Xüsusən də əkinçilik və heyvandarlıq bu böhrandan böyük zərər görmüş, hətta bir çox əkinçi və maldarlar arasında çaxnaşmalar belə baş vermişdir. Digər tərəfdən minlərlə iraqılı əhali məhz bu

* Sərsar gölü – Bağdadın 100 km şimalında, Nineva vilayətində yerləşən, 1956-cı ildə süni şəkildə yaradılmış göldür.

böhrana görə yurdlarından didərgin düşmüş, əkin sahələrində yetərli məhsulun becərilməməsi nəticəsində bir çox iraqılı ailə ölkə xaricindən gələn qida yardımlarına möhtac hala düşmüşdür (<https://shafaq.com/en/Report/Rising-displacement-and-agricultural-crisis-Iraq-s-struggle-against-the-water-war>). Bu da öz növbəsində kəndlərdəki əhalinin yoxsullaşmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin turizm sahəsi də ərazilərdə su səviyyəsinin azalmasından zərər görmüşdür.

İraq tərəfi su məsələsində qarşılaşdığı çətinliklərin əsas səbəbini yaxın qonşularının bu mövzuda qanuni olmayan siyasət yürütdüyünü bildirir və ölkə ərazilərində çay sularının qurumasını birbaşa bu məsələ ilə əlaqələndirir. İraqla həmsərhəd olan Türkiyə, İran və Suriya bu məsələyə görə vaxtaşırı rəsmi Bağdad tərəfindən qınanılır. Xüsusilə Türkiyə məhz su məsələsinə görə İraqın rəsmi və qeyri hökumət təşkilatları tərəfindən bir çox tənqidlərə məruz qalmışdır. (ar.iraqicivilsociety.org/?p=8537).

Qeyd etmək lazımdır ki, su ehtiyatlarının idarə edilməsi mövzusunda İraqın təkə Türkiyə ilə deyil, İranla da bəzi problemləri var. Rəsmi Bağdada yaxın olan mənbələrin məlumatına görə, İran və İraq ərazisinə axan çay məcraları üzərində böyük kiçikli yüzdən çox sədd tikilmişdir. Bu, suyun qarşı tərəfə deyil, məhz İranın daxili ərazilərinə axmasını və daxildə qalmasını təmin edibdir. Digər tərəfdən Suriya hökuməti və ya Suriyada Fərat çayı hövzəsini nəzarətdə saxlayan separatçı kürd silahlı birləşmələri də çay sularının depolanması yolunda bir sıra addımlar atıblar. Bu addımlar İraqa daxil olan suyun azalması ilə nəticələnmişdir (ar.iraqicivilsociety.org/?p=8537).

Keban su anbarı istifadəyə verilən ərəfədə İraq tərəfi su ehtiyatları məsələnin ətraflı müzakirəsi üçün görüş tələb etsə də, sabiq dövlət başçısı Süleyman Dəmirəl buna razılıq verməmişdir. O, hətta Fərat çayı üzərində inşa edilmiş Keban* anbarı su səddinin depolanmasında Türkiyə dövlətinin tam haqqı olduğunu bildirmişdir. Növbəti illərdə Qaraqaya və Atatürk adında böyük su bəndlərinin tikilməsi ilə bərabər, Türkiyə hökuməti 1989-cu ildən etibarən “GAP” (Güney Anadolu Projesi- *Cənubi Anadolu Layihəsi – S.M*) adında böyük bir layihə həyata keçirməyə başladı. Bu layihənin məqsədi su qaynaqlarının təkmilləşdirilməsi üçün 22 səddin inşa edilməsi idi. Bu Türkiyə Cümhuriyyəti tarixində həyata keçirilmiş ən bahalı layihə hesab olunur. İraq tərəfi bu layihələrin gələcəkdə su qaynaqlarının kəskin azalmasına, nəticədə əkin sahələrinin suvarılmasında ciddi problemlərə gətirib çıxaracağını bəyan etməkdədir (<https://www.noonpost.com/29249/>).

İraq tərəfinin su ehtiyatları ilə bağlı ən ciddi etirazı Türkiyədə Dəclə çayı üzərində İlisu su səddinin istifadəyə verilməsi zamanına təsadüf edir. Cənub-Şərqi Anadolu layihəsi çərçivəsində inşa olunan sədlər içərisində İlisu su səddinin daha çox bu məsələdə qabardılmasının səbəbi bəndin Dəclə üzərində tikilməsidir. Belə ki, səddin inşa olunduğu su məcrası ilk olaraq Mosul Su anbarından keçərək Sərsar su səddinə daxil olur, daha sonra Sərsar gölünə tökülür. Demək olar ki, İlisu su səddinin Dəclə üzərində mövcudluğu İraq ərazisindəki su bəndlərinin, xüsusilə iraqılılar üçün əsas su mənbəyi hesab edilən Sərsar süni gölünün su ilə doldurulmasında çətinliklər yaratmaqdadır (www.bayancenter.org/2019/10/5495/).

İraqda illərdir davam edən su böhranı Ankara və Bağdad arasında çox sayda ixtilafı səbəb olsa da son illərdə hər iki dövlət məsələnin həll olunması yolunda mühüm addımlar atıb və bu addımlar hər iki ölkə arasında mövcud gərginliyin müəyyən qədər azalmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə su mövzusunda İraqın hal-hazırkı baş naziri Məhəmməd Şiə əl-Sudani 21 mart 2023-cü ildə Ankaraya etdiyi səfəri zamanı Türkiyə hökuməti ilə razılığa əldə etmişdir. Razılışmaya görə Türkiyə Dəclə çayı üzərindəki bəndlərdən keçən su miqdarının 1 ay müddətində artırmalı idi (<https://www.thenationalnews.com/mena/iraq/2023/03/21/iraq-pm-sudani-to-visit-turkey-for-talks-on-security-and-water-supplies/>).

Məsələyə Türkiyə Respublikası tərəfdən baxış

Türkiyə tərəfi bu məsələdə qonşu dövlətlərə nisbətən fərqli mövqe göstərir. İlk növbədə qeyd edilir ki, Dəclə və Fərat çaylarının axdığı Türkiyə torpaqları, həmçinin ölkə daxilində çay məcraları

* **Keban Barajı** – Fərat çayı üzərində 1965–1975 illəri arasında inşa edilmiş su elektrik stansiyasıdır, Türkiyənin enerji baxımından ilk böyük investisiyasıdır.

məhz Türkiyə xalqına məxsus olduğu üçün hökumətin bu ərazilərdə bəndlər inşa etməsi və digər infrastruktur layihələri həyata keçirməsi onun bariz haqqıdır. İraq tərəfi bildirir ki, Dəclə və Fərat çaylarının su ehtiyatı təkcə Türkiyəyə deyil, ümumilikdə qonşu dövlətlərinə də məxsusdur, yəni beynəlxalq xarakter daşıyır. Bu fərqli yanaşma beynəlxalq hüquq baxımından müxtəlif statusların mövcudluğu səbəbindəndir. Belə ki, “Helsinki Razılaşması Prinsipləri”nə əsasən Fərat beynəlxalq çay hesab edilir. Lakin Türkiyə bu çayı yalnız “sərhədləri keçən” transsərhəd bir çay olaraq qələmə verir (Partricia Carley, 2025, s.17).

Türkiyənin bu məsələdə israrlı və qatı mövqeyinin bir çox səbəbləri vardır. Onlardan ən əhəmiyyətli keçmiş dövlət başçısı Süleyman Dəmirəlin 1993-cü ildə Atatürk su səddinin açılışında qeyd etdiyi açıqlamadır. Həmin açıqlamada Türkiyə lideri ölkə hüdudlarında mövcud olan bütün su qaynaqlarının sahibinin yalnız Türkiyə dövləti olduğunu bildirmiş, Türkiyənin qonşu dövlətlərdəki neft yataqlarının ortaq istifadəsini tələb etmədiyini kimi digərlərinin də su qaynaqlarının ortaq istifadəsini Türkiyədən tələb etmələrinin düzgün olmadığını qeyd etmişdir (www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-nin-sinirasan-sular-politikasi-firat-dicle-havzasi/1377914).

Digər tərəfdən Türkiyə hökumətinin İraqda hakimiyyətdə olan aidiyyəti rəsmi qurumlara olan güvənsizliyi qarşı tərəflə razılaşma əldə olunmasına çətinlik yaradır. Belə ki, İraq tərəfi su qaynaqlarından müştərək istifadə olunması üçün Türkiyənin aidiyyəti qurumlarını anlaşılmaya dəvət etsə də, Ankara qarşı tərəfdən bu qaynaqların düzgün şəkildə idarəsi haqda və bu istiqamətdə aparılacaq inkişaf layihələrinin həyata keçirəcəyinə dair heç bir təminat almadığını bildirir. Qeyd edilir ki, Ankara və Bağdad bölgədə üzləşən su qıtlığı məsələsində bir-birlərini günahlandırmış və bu da öz növbəsində məsələnin həll olunmasına mane olmuşdur. Xüsusilə Türkiyə Cümhuriyyətinin Bağdaddakı səfiri Ali Rıza Güneyin mövzu ilə əlaqədar açıqlamaları qarşı tərəfin hiddətlənməsinə səbəb olmuşdur. Açıqlamada deyilir ki, İraq hökuməti ərazilərindəki su mənbələrinin qurumasına görə ciddi şəkildə məsuliyyət daşıyır, bunun səbəbləri isə su qaynaqlarının hədəf edilməsi və bu qaynaqların düzgün bir şəkildə istifadə olunmamasıdır. İraqın Su Sərvətləri Nazirliyi açıqlamaya sərt şəkildə cavab verərək bunun cəmiyyət içərisində asayişin pozulmasına səbəb ola biləcəyini söyləmişdir. Nazirliyə görə, Türkiyə tərəfi diqqəti yayındırmaqla məsuliyyəti öz üzərindən atmağa çalışmışdır. Nazirlik həmçinin bildirib ki, Türkiyənin İraqın su siyasətinə müdaxilə etməsinin heç bir əsası yoxdur, bunun əvəzinə İraqın ədalətli payının beynəlxalq sazişlərə uyğun şəkildə verilməsi məqsədə uyğundur (<https://shafaq.com/en/Iraq/Turkish-ambassador-to-Baghdad-holds-Iraq-responsible-for-the-drought-crisis>, <https://www.rudaw.net/english/middleeast/iraq/13072022>).

Hər iki tərəf sözü gedən məsələ ilə bağlı bir-birlərini günahlandırsalar da, hər iki tərəfin də haqlı olduğu bəzi məqamlar mövcuddur. Məsələn, İraqın su resursları naziri bildirib ki, İraqın səthi su səviyyələri, qeyri-sabit yağış və qonşu ölkələrdəki bəndlər səbəbindən Dəclə-Fərat çay hövzəsində 40 faiz azalma müşahidə olunmuşdur. Həmçinin Nazirlik tərəfindən o da bildirilib ki, Türkiyə 1987-ci il transsərhəd su sazişini müntəzəm olaraq pozaraq Fərat çayından buraxmalı olduğu 500 kubmetr/saniyədən azını buraxır. Lakin, Türkiyə tərəfi problemin həll olunmamasını İraq sərhədlərinə çatan suyun düzgün bir şəkildə idarə olunmaması ilə əlaqələndirir. Həmçinin qeyd olunur ki, İraqın su infrastrukturu köhnəlmiş vəziyyətdə olduğundan, suyun böyük bir hissəsi səmərəsizlik və israf səbəbindən itirilir (<https://www.csis.org/analysis/local-global-tensions-course-through-iraqs-waterways>).

Digər tərəfdən İraqda fəaliyyət göstərən “İraq Sülh Mərkəzi”nin yaydığı bəyanatda bildirilir ki, onillərdir İraqın siyasi gücünün yetərli səviyyədə olmaması ölkənin su qıtlığından əziyyət çəkməsinə səbəb olan amillərdəndir. Həmçinin qeyd edilir ki, İraq hökumətinin 2003-cü ildən bu məsələyə biganə qalması, qonşu dövlətlərlə bu problem ətrafında müzakirələrdən uzaq durması, digər tərəfdən də daxildəki partiyaların xarici dövlətlərdən siyasi mədəd umması məsələnin həll olunmasını gecikdirmişdir. (<https://enablingpeace.org/water-diplomacy/>).

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, İraq Səddam Hüseyn rejiminin süqutundan sonra uzun müddət yalnız təhlükəsizlik məsələlərinə köklənib və digər iqtisadi, ekoloji və ictimai məsələlərlə maraqlana bilməyibdir. 2003-cü ildə rejim süqut edəndən sonra bir il ərzində ABŞ hökuməti

tərəfindən idarə edilən İraq, növbəti illərdə hökumətin təşkilinin şahidi olmuşdur. Bu hökumət teknokrat hökumət deyildi və onun əsas hakimiyyət qanadları şiələr, sünnilər və kürdlər arasında bölüşdürülmüşdür. Konvensiyalar və dinlər meyarı əsasında hakimiyyətin bu şəkildə bölgüsü qısa zamanda münasib çıxış yolu kimi görünə də uzun müddətli zaman ərzində daxildəki yorucu rəqabəti saxlamış və hökumət problemlərin həllinə köklənə bilməmişdir. Daha sonra Əl-Qaidə terror təşkilatının İraq qanadı “ət-Tövhid vəl-Cihad”ın meydana atılması, ardıcıl partlayışlar, Ərəb baharı dönməndə isə İŞİD terror təşkilatının ortaya çıxması hökuməti sosial-iqtisadi layihələrə köklənməyə imkan verməmişdir. Digər tərəfdən mərkəzi Bağdadla Kürdüstan Regional hökumətinin arasında olan problemlər, habelə ABŞ, İran, Səudiyyə Ərəbistanı və Türkiyə kimi dövlətlərin maraqlarının bu ölkədə toqquşması onu münasibə zonasına çevirmişdir. Bu və sair səbəblər İraqda su qıtlığı ilə bağlı problemlərin zamanında aradan qaldırılmasına maneə yaratmışdır. (Adnan F. Aljawareen, 2019, s.2)

Türkiyənin aidiyyəti qurumlarının iddiasına görə, İraq hökuməti ölkəyə daxil olan az miqdarda su ehtiyatlarının tənzimlənməsi və idarə edilməsində bacarıqlı deyildir və buna görə əldə ediləcək anlaşma da faydasız ola bilər. Digər tərəfdən İraqın su ehtiyatları ilə bağlı tələbləri zamanı Türkiyənin də İraqda PKK və sair terror qrupları ilə bağlı qarşılıqlı tələblərini müşahidə etmək olar. Eyni zamanda müşahidə edilən budur ki, ölkələr su ehtiyatları ilə bağlı tələblərini irəli sürən zaman terrora qarşı mübarizə kimi iddialarla da üzləşir və su ətrafında aparılan mövzu dərhal digər sahələrə şamil edilir. Belə ki, Ankara və Bağdad hökumətləri arasında illərdir davam edən su mübahisələrinin arxa planında digər bir amilin olduğu qeyd edilməlidir. Tarixən dövlətlər su mənbələrindən qarşı tərəfin əleyhinə istifadə edilməsi üçün bir çox üsullara əl atmışlar. Bu üsullar əsasən üç növdə xarakterizə edilir. Bunlar su mənbələrinin çirkləndirilməsi, həddindən artıq yükləmə və yaxud şiddətli axın ilə süni su daşqınların yaradılması, su yollarının əngəllənməsidir. Elə İraq ərazilərində mövcud su mənbələri müxtəlif illərdə qeyd edilən üsullara məruz qalaraq böyük qisimdə zərər görmüşdür. 1990 – 1991-ci illərdə baş vermiş Körfez müharibəsi (Gulf War) zamanı suyun qəsdən çirkləndirilməsinin sivil xalqa qarşı istifadə edilməsini nümunə göstərmək olar. Həmçinin İŞİD qüvvələri də bu üsula əl ataraq su quyularını zəhərləmiş, bu yolla mülki əhalinin şəhər və kəndlərdən çıxarılmasına çalışmışdır. Digər bir nümunə isə Suriyada müşahidə edilib. Belə ki, su mənbələri bir çox dəfə müxalif silahlı qruplar tərəfindən bir-birlərinə qarşı bir növ silah kimi istifadə olunmuş və nəticədə savaş alətinə çevrilmişdir (PAX Protection of Civilians, 2021, s.200).

Su ehtiyatları ilə bağlı Türkiyəyə ünvanlanan ittihamlardan biri də çay sularından siyasi təzyiç amili kimi istifadə etməkdir. Türkiyə tərəfi bu iddianı rədd etsə də, tarixdə Ankaranı təmsil edən yüksək səviyyəli rəsmilərdən oxşar bəyanatlar verilmişdir. Məsələn, 1987-ci ildə Türkiyənin o zamanki prezidenti Turqut Özal Suriya hökumətini PKK-ya dəstək verəcəyi təqdirdə Fərat çay sularının Dəməşq üçün əlçatmaz olacağı ilə hədələmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, Türkiyə dövlətinin öz mənafeyi uğruna çay məcralarının qəsdən çirkləndirməsi və yaxud sərhədyanı bölgələrdəki su sədlərinin müxtəlif növ zərbələrlə dağıtması və s. qeyri-insani əməlləri törətməsi haqqında indiyədək heç bir beynəlxalq səviyyədə təsdiq olunmuş hüquqi sənəd və qeydə alınmış bir təxribat yoxdur. (Özkan Gökcan, 2020, s.311-331)

Türkiyənin çay məcralarında su bəndləri, anbarlar və elektrik stansiyaları inşa etməsi dövlətin həm daxili siyasətində, həm də xarici siyasətindəki mənafeələrinə xidmət edir. Məsələn, Cənub Anadolu layihəsi (GAP) ilə Türkiyə dövləti bəndlər ilə yanaşı su elektrik stansiyaları da tikmişdir. Dövlət bununla ərazilərində bir növ neft ehtiyatları çatışmazlığını kompensasiya edir, əhali çoxluğunun kürdlərdən təşkil olunduğu cənubi Anadoludakı infrastruktur baxımından az inkişaf etmiş ərazilərin iqtisadi cəhətdən dirçəlməsinə şərait yaradır. Dövlətin bu layihəni həyata keçirməsində ən böyük hədəfi Cənub Şərqi Anadoluda 1.8 milyon hektar ərazinin (təxmini ölkənin ümumi ərazisinin 9.7 % təşkil edir) suvarılmasıdır. Bununla yanaşı illik 27 milyard kilovat-saat enerji hasil olunur ki, bu da ölkənin ümumi hidroenerji potensialının 22%-nə bərabərdir (Marwa Daoudy, 2009, s.369).

Türkiyədə Dəclə və Fərat çay sularının sistemli şəkildə idarə olunması ilə kəndlərdə əkin sahələrinin məhsuldarlığının artırılması, həmçinin elektrik enerjisinin təminatı nəzərdə tutulmuşdur.

Bu baxımından GAP layihəsi Türkiyə üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə cənub Anadolu ərazilərinin digər bölgələrə nisbətən daha isti iqlimə malik olduğunu və temperaturun bəzi aylarda müsbət 25° C - 39° C arasında dəyişdiyini nəzərə alsaq su qaynaqlarının mühafizəsi bölgə əhalisinin həyat rifahının yüksəldilməsi yolunda olduqca mühüm bir addım hesab olunmalıdır. Həmçinin urbanizasiyanın hökm sürdüyü müasir dünyamızda kənd ərazilərində irriqasiya sistemlərinin qurulması torpaqların daha da məhsuldar hala gətirir. Bu da kənd təsərrüfatında məşğulluğun artmasına səbəb olmaqla bərabər bölgədə su elektrik stansiyaları və digər infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi, həm tikinti, həm də sənaye sektorlarında yeni iş yerlərinin açılmasına təkan verir. Beləliklə, inşa edilmiş su bəndlərinin hesabına əkilən kənd təsərrüfatı məhsullarından və su enerjisi sənayesinin istehsal etdiyi məhsullardan əldə olunan gəlirin dövlət büdcəsinə faydası da iqtisadi baxımdan misilsizdir. Qeyd edilməlidir ki, layihənin 2010-cu ilə qədər bitirilməsi nəzərdə tutulsa da, maliyyə problemləri, terror qruplaşmalarının fəallığı və digər amillər səbəbindən yekun tarix 2047-ci ilə qədər uzadılmışdır (Marwa Daoudy, 2009, s.369).

Nəticə

Məlumdur ki, Türkiyənin regionda əsas su mənbələrinə tam olaraq nəzarət etməsi ona siyasi arenada qonşu dövlətlər üzərində üstünlük qazanmağa imkan verir. Xüsusilə İraqın su ehtiyatının Türkiyədən başlayan Dəclə və Fərat çaylarına kəskin ehtiyacı onu qarşı tərəflə iqtisadi münasibətlərə daxil olmağa sövq edir. Bunlardan ən önəmlisi təbii ki İraq neft ixracının Türkiyə dövləti vasitəsi ilə həyata keçirilməsidir. İraq üzləşdiyi su böhranını aradan qaldırmaq məqsədi ilə Türkiyə ilə əlaqəsini sıx tutaraq öz neftinin Avropaya məhz Ceyhan boru kəməri ilə çatdırılmasına səy göstərir. Qeyd edilir ki, İraq 2013-cü ildə Türkiyə dövlətindən Ceyhan boru kəmərinin təkrar fəaliyyətinin bərpası xahişini ehtiva edən məktub göndərmiş, hətta bunun həyata keçirilməsi üçün həmin il dörd aprel tarixində KRH (Kürdüstan Regional Hökuməti) ilə belə razılığa əldə olunubdur. Bu razılıqaya görə Bağdad və Ərbil arasında şimal neft ixracatı həyata keçiriləcək, bu istiqamətdə tərəfləri təmsil edən İraq Neft Marketinqi üzrə Dövlət Təşkilatı və KRH-nin Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə birgə fəaliyyət göstərəcəkdir.

Digər tərəfdən İraq da Türkiyənin iqtisadi əməkdaşlığını qazanmaq üçün öz ərazilərindəki təbii sərvətlərindən, xüsusilə neftdən istifadə etməyə çalışır. Belə ki, mərkəzi Bağdad rəsmi Ankaranın İraqdakı neft sərvətlərindən geniş bir şəkildə istifadəsinə böyük fürsət yarada, qarşılığında isə Ankara Dəclə və Fərat çay sularından normaldan daha çox pay verilməsinə imkan yarada bilər. Lakin mütəxəssislər qeyd edilən su və neft mübadiləsinin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə hər iki dövlətin mübadilə olunan neft və su miqdarlarını ortaq bir şəkildə müəyyənləşdirilməli olduğunu vacib hesab edir və məhz bundan sonra anlaşma əldə olunacağına inanırlar. Digər tərəfdən hər iki dövlət bu mübadilə çərçivəsində böyük yatırımlar həyata keçirməli, su və neftin təhlükəsiz bir şəkildə ixrac edilib, buraxılması üçün sədlər və kanalların inşasını nəzərdə tutmalıdırlar. Bu da öz növbəsində böyük investisiya tələb edir.

Bütün bu qeyd edilənlərə nəzər yetirdikdə sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, İraqın suya olan ehtiyacı onu müəyyən qədər Türkiyənin iqtisadi əməkdaşlığından asılı vəziyyətə salır. Bunun üçün İraq dövlətinin baş naziri əl-Sudaninin ofisinin yaydığı bəyanata nəzər yetirilməlidir. Bəyanata görə İraq dövləti hələ də Türkiyə Cümhuriyyəti ilə başda neft və enerji sənayeləri olmaqla digər sahələrdə əməkdaşlığını genişləndirməyə istəklidir. Həmçinin baş nazir su mənbələrinin qüsursuz idarəçiliyinə diqqəti çəkərək Türkiyədən İraq ərazisinə sabit və praqnozlaşdırıla bilən su axınlarının təmin olunmasının vacibliyini qarşı tərəfə çatdırmışdır).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Asymmetric Power: Negotiating Water in the Euphrates and Tigris. Marwa Daoudy. International Negotiation 14 (2009) 361–391. (02.06.2025)

CASE 12. Weaponizing drinking water: Rivers, purification plants and generators as targets (Syria, 2014-16). PAX Protection of Civilians. Year 2021. 197-208. (02.06.2025)

Faruq Subhi, “*Siyasət Turkiya əl-maiyyə hiyal əl-İraq və əsəruha fi tətəvvur əl-ilaqat*”, “Kulliyət əl-qanun” məcəlləsi, say 4, s 225, 2015 Bağdad.

Iraqi Economy Post ISIS: Challenges and Opportunities. Adnan F. Aljawareen. Vol.5.Yr.2019. Pages 10. (02.06.2025)

Özkan Gökcan, *Türkiye-Suriye ilişkilerinde su sorunu: Teknik uzlaşmasızlıktan siyasi meseleye*, ASOS Jurnalı, say: 104, Mayıs 2020.

Sərhan Əhməd, Siyasət əl-maiyyə ət-turkiyyə ticahəl-iraq, Məcəllətul-mənsur, say 35, s 3, 2021 Turkey’s Role in the Middle East. Patricia Carley. United States Institute of Peace, 1995, Pages 29. (02.06.2025)

Water Resources of the Tigris River Catchment. Nadhir Al-Ansari, Nasrat Adamo, Varoujan K. Sissakian, Sven Knutsson and Jan Laue. Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering, vol.8,no.3,2018, Pages 21- 42 (02.06.2025)

Water Resources of the Tigris River Catchment. Nadhir Al-Ansari, Nasrat Adamo, Varoujan K. Sissakian, Sven Knutsson and Jan Laue, s 45

aliraqnews.com, “əs-Sudani muhtəmm bi-təriqət ət-tənmiyə məə Turkiya”, 08.05.2025, 12:00, aliraqnews.com/

Alssaa.com, “Mələfful-miyah beynəl-İraq və Turkiya”, 25.05.2025, 15:05, alssaa.com/post/show/16130-

İraqicivilsociety.org “Iraqi Civil Society Solidarity Initiative”, 17.05.2025, 14:00, ar.iraqicivilsociety.org/?p=8537

Şərq News, “Səddun-Nəhdə: Elan siyasi Etyopi li-təcic ət-təvəttur məə Misr”, 25.04.2025, 13:15, asharq.com/politics/123114/

asharq.com/politics/132923/

asharq.com/politics/86025/

baghdadtoday.news, “Ərbəət mələffat fi cəbət Sudani xilalə ziyarətihi ila Turkiya”, 08.05.2025, 13:00, baghdadtoday.news/273761-4.html

ichef.bbci.co.uk/ace/ws/640/cpsprodpb/17EEA/

“Aludegi əz məadəne Ərmənəstan”, 22.05.2025, 14:00, mehrnews.com/news/3618976

“Ər-Rəvabit” Strateji araşdırmalar mərkəzi, 22.05.2025, 13:30, rawabetcenter.com/archives/151194

shafcenter.org, “Əzmətul-miyah fil-İraq, Afaq və tədaiyat”, 08.05.2025, 13:00, shafcenter.org/

www.aa.com.tr, Türkiye’nin sınıraşan sular politikası: Fırat-Dicle Havzası, 29.05.2025, 15:00, www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-nin-siniras-an-sular-politikasi-firat-dicle-havzasi/1377914

attaqa.net, əl-İraq yuid ihya xətt ənabib Kərkuk-Ceyhan, 08.05.2025, 14:00, attaqa.net/2024/04/08/

Al-Jazeera, “Karisə maiyyə tuhaddid əl-mintəqə”, 18.05.2025, 14:15, www.aljazeera.net/ebusiness/2011/5/18/

Bayancenter.org, “al-bayan center for planning and studies”, 21.05.2025, 13:00, www.bayancenter.org/2019/10/5495/

BBC.Arabic, 11.05.2025, 12:20, www.bbc.com/arabic/middleeast-64236190

Noonpost.com, “Hərbül-miyah müştəələ beynəl-İraqi və Turkiya”, 19.05.2025, 12:05, www.noonpost.com/1009/

Noonpost.com, “Məşru‘ tənbiyyət-i cənub-şərqi Ənatoliya ‘QAP’.. həl yəsləh əs-səddu mə fə‘ələ əl-cəbəl?”, 19.11.2025, 15:00, https://www.noonpost.com/29249/

Apnews, Ethiopia completes the power-generating dam on the Nile that caused a dispute with Egypt, 19.11.2025, 15:00, https://apnews.com/article/ethiopia-nile-dam-complete-b567f19bcfeaca6315acf29d56944b9e

Reuters, Pakistan accuses India of using water as a weapon in Kashmir dispute, 19.11.2025, 15:10, https://www.reuters.com/article/business/pakistan-accuses-india-of-using-water-as-a-weapon-in-kashmir-dispute-idUSL4N25F2I8/

TheTürkiyeAnalyst, Turkey's Water Policies Worry Downstream Neighbors, 19.11.2025, 15:20, <https://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/343-turkey%E2%80%99s-water-policies-worry-downstream-neighbors>

EnglishNews, Iraqi legislator threatens to ban trade exchange with Turkey, Iran over water resources, 19.11.2025, 12:00, <https://english.news.cn/20220610/15462398727a439b838860fb68172d0f/c.html?utm>

SUEN Turkish Water Institute, Cooperation and Dialogue between Türkiye and Iraq in the Field of Water: The Visit of the Technical Delegation to Iraq, 19.11.2025, 13:30, <https://www.suen.gov.tr/en/news/cooperation-and-dialogue-between-turkiye-and-iraq-in-the-field-of-water-the-visit-of-the-technical-delegation-to-iraq>

North Press Agency, Iraq demands Turkey provide water share of Tigris, Euphrates, 19.11.2025, 14:00, <https://npasyria.com/en/107501/>

Center For Strategic&International Studies, Local to Global: Tensions Course through Iraq's Waterways, 19.11.2025, 14:30, <https://www.csis.org/analysis/local-global-tensions-course-through-iraqs-waterways>

ShafaqNews, Rising displacement and agricultural crisis: Iraq's struggle against the 'water war', 19.11.2025, 11:00, <https://shafaq.com/en/Report/Rising-displacement-and-agricultural-crisis-Iraq-s-struggle-against-the-water-war>

The National News, Iraq and Turkey agree to co-operate on water scarcity and security concerns, 19.11.2025, 11:20, <https://www.thenationalnews.com/mena/iraq/2023/03/21/iraq-pm-sudani-to-visit-turkey-for-talks-on-security-and-water-supplies/>

ShafaqNews, Turkish ambassador to Baghdad holds Iraq responsible for the drought crisis , 19.11.2025, 12:00, <https://shafaq.com/en/Iraq/Turkish-ambassador-to-Baghdad-holds-Iraq-responsible-for-the-drought-crisis>

Rudaw, Iraq hits back at Turkish claims of wasting water, 19.11.2025, 12:15, <https://www.rudaw.net/english/middleeast/iraq/13072022>

Epic, New report: iraq's water diplomacy, 19.11.2025, 13:15, <https://enablingpeace.org/water-diplomacy/>